

Издаје
**ВОЈНОИЗДАВАЧКИ
И НОВИНСКИ ЦЕНТАР**

За издавача
Мр Стеван Станојевић, пуковник, начелник Центра
Др Никола Поповић, пуковник, заменик начелника Центра

Библиотека
РАТНА ПРОШЛОСТ НАРОДА И НАРОДНОСТИ ЈУГОСЛАВИЈЕ
КЊИГА ТРИСТАСЕДАМДЕСЕТ ШЕСТА

Монографија
јединица НОВ и ПО Југославије
КЊИГА СТОШЕЗДЕСЕТ ТРЕЋА

УРЕЂИВАЧКИ ОДБОР

Светозар Оро, генерал-потпуковник, председник; др Слободан Бранковић, потпуковник; Ахмет Ђонлагих, пуковник; др Владо Ивановски; Александар Јанић, генерал-пуковник; др Петар Качавенда; Рахмија Каденић, генерал-пуковник; Здравко Клањшчек, пуковник; Методије Котевски, генерал-потпуковник; Иван Матовић, пуковник; Вељко Миладиновић, генерал-потпуковник; Антун Милетић, пуковник; Предраг Павловић, пуковник; Радомир Петковић, пуковник, мр Стеван Станојевић, пуковник; Жика Стојшић, генерал-потпуковник; Али Шукрија; Фабијан Трго, генерал-потпуковник; Петар Вишњић, пуковник; мр Август Вртар, генерал-пуковник; др Славко Вукчевић, потпуковник; Радомир Ђондовић, пуковник.

**РЕДАКЦИОНИ ОДБОР СЕКЦИЈЕ БОРАЦА 17. СРПСКЕ
БРИГАДЕ**

Живорад Петровић, председник, Радивоје Лазаревић, Обрад Кујовић, Младен Миладиновић, др Стеван Ђорђевић и Душан Божовић.

Главни и одговорни уредник
Радомир Ђондовић, пуковник

Уредник
Иван Пантелић, потпуковник

Рецензенти
Радивоје Лазаревић
Предраг Павловић, пуковник

Стручни редактор
Петар Вишњић

Предраг Миленковић

СЕДАМНАЕСТА СРПСКА НОУ БРИГАДА

Београд, 1989.

УДК 355.486(497.1) 17. српска НОУ бригада

МИЛЕНКОВИЋ, Предраг

Седамнаеста српска НОУ бригада / Предраг Миленковић. - Београд : Војноиздавачки и новински центар, 1989 (Београд : Војна штампарија).-378стр. : илустр. ; 20 цм. - (Библиотека Ратна прошлост народа и народности Југославије ; књ. 376. Монографија јединица НОВ и ПО Југославије ; књ. 163) (Едиција „Србија у рату и револуцији 1941-1945Б1)

Тир. - Тираж 2000 примерака. - Извори и литература : стр. 374-375. Бригаде у НОР-у - Седамнаеста српска

Монографија 17. српске бригаде је писана хронолошки, читко и стручно, документовано, прегледно и са доста детаља из борбених дејстава бригаде, са више појединости из њеног живота и са много тоpline о својим саборцима. Књига остаје као још један документ о доприносу наших младих бригада са југа Србије у четворогодишњем народноослободилачком рату народа и народности Југославије за ослобођење земље, о великим ратним напорима родољубљивог становништва Топлице, Пусте Реке, Јабланице и Косанице. Књига је илустрована ратним фотографијама, скицама борбених дејстава бригаде, а као прилог садржи списак бораца и списак погинулих.

Победницима са Гргуровца, Мелова, Липовице, јунацима са Дразње чуке, Оштрог Копља и Чичевице, учесницима у ослобођењу Лесковца, Ниша, Крушевца и Косова, храбрим борцима који су срцем заустављали немачке тенкове на Оруглици, испред Лесковца, Ниша, Подујева, који су ломили вреле бајонете бугарских фашистичких рота и крваве каме четничких »горских корпуса«, уништавали делове јединица 7. СС дивизије »Принц Еуген« и разбијали балистичку руљу, победницима смрти, глади, хладноће, несанице, босотиње и голоотиње, људима који су више желели да у торби имају муницију и бомбе него хлеб, погинулим и преживелим, несебичним и храбрим, знаним и незнаним — борцима 17. српске НОУ бригаде.

ПРЕДГОВОР

Пред нама је још једна књига из »Едиције монографија јединица НОВЈ у Србији 1941—1945«, овог пута писана о борбеном путу 17. српске ударне бригаде 24. дивизије НОВЈ.

Аутор је уложио велики напор да се први пут изда једна потпунија монографија о овој јединици и објави за њен 45. јубилеј.

Текст је писан хронолошки, читко и стручно, документовано, прегледно и са доста детаља из борбених дејстава бригаде, са више појединости из њеног живота и са много тоpline о својим саборцима. Посебну вредност књиге чине стручни описи појединих борби и бојева које је водила бригада, чиме је увећана њена емпиријска, едукативна и васпитна вредност, појачана још и бројним прилозима и документима. То је чини занимљивом не само за љубитеље историје, за борце и руководиоце који су прошли кроз бригаду већ и за шири круг читалаца који су на било који начин везани за ову јединицу.

Али, пре свега, књига остаје као још један документ о доприносу наших младих бригада са југа Србије у четворогодишњем народноослободилачком рату народа и народности Југославије за ослобођење земље, о великим ратним напорима родољубивог становништва Топлице, Пусте Реке, Јабланице и Косанице, као и о незаменљивом доприносу Комунистичке партије Југославије која је тај народ организовала и повела у ослободилачку борбу против фашистичких завојевача и њихових помагача. У првом реду то је књига о младима који су показали како се у борби за прогресивне људске идеале могу савладати и на изглед несавладиве тешкоће.

Као таква она се топло препоручује пажњи читалаца.

Живорад Петровић Брица

УМЕСТО УВОДА

Познато је да су се народноослободилачки покрет и оружана борба народа Југославије неравномерно и неједнако развијали у појединим крајевима земље, како временски, тако и по снази, плими и осеци и општем замаху у одређеном времену. То је зависило од више историјских околности, али најчешће од: снаге и активности организације КПЈ, опште снаге, утицаја и активности непријатеља и војно-политичке ситуације у међународним размерама и регионалним оквири-ма.

Под утицајем тих општих и читавог низа посебних чинилаца револуционарни покрет на југу Србије успео је да одржи свој континуитет и после краткотрајне, али оштре кризе у пролеће 1942. која је уследила повлачењем главних оружаних снага НОП-а из западне Србије, губитка слободне територије и пада Ужичке републике, да се релативно брзо опорави и даље непрекидно узлазно развија све до коначног протеривања окупатора и домаћих издајника, односно до коначног ослобођења земље.

Србија је ослобођена читавих седам месеци раније него што је последња окупаторска јединица капитулирала на тлу Југославије. На југу Србије годину дана пре коначног ослобођења било је формирано пет дивизија НОВЈ које су потпомогале продор Оперативне групе дивизија НОВЈ из Црне Горе у Србију.

Управо ове дивизије НОВЈ су прве успоставиле борбени додир са јединицама Црвене армије и потпомогле њихов продор кроз источну Србију у правцу Београда и на западно-моравском правцу према Крагујевцу и Краљеву.

Тих пет дивизија НОВЈ, формираних крајем маја и током јуна 1944, са друге три које су нешто касније формиране на истом простору, биле су главна снага НОВЈ у источној Србији

и на моравско-вардарском правцу. Док је беснела битка за Београд, оне су ослободиле све градове од Бујановца до Сталаћа, чврсто запоселе јужноморавске комуникације и натерале јаку немачку Групу армија »Е« да се из Грчке повлачи на север заобилазним и неповољним правцима преко Косова и Албаније и даље преко Босне и Црне Горе. Захваљујући њима битка за Београд је победоносно завршена без учешћа главних снага Групе армија »Е«.

За недовољно упућене нови квалитет у развоју НОБ на југу Србије, тј. масовно стварање бригада и дивизија НОВЈ, деловао је као изненађење и својеврстан феномен. А заправо то је био логичан резултат огромног организацијског и идеолошко-политичког деловања које су руководства и организације КПЈ у току три ратне године и у најтежим условима развили у овим нашим крајевима на стварању партизанских јединица, органа нове народне власти, друштвено-политичких организација, територијалних команди, система снабдевања и збрињавања партизанских јединица и бораца.

Као плод таквих активности дошло је и до формирања 17. српске бригаде НОВЈ, о којој је у овој књизи реч. У први строј ове бригаде ушли су борци и руководиоци претежно из насеља на десној обали реке Топлице. То је простор између река Топлице, Косанице и Пусте реке, испуњен побрђем и ниским планинама. Сем низинског и лако заталасаног земљишта према ушћу реке Топлице у Јужну Мораву, цео простор на десној обали Топлице је испуњен ниским планинама, које се узводно ређају: Пасјачом са Јовиним Ливадама и Белим Каменом, Видојевицом и Ргајском планином, Соколовицом и Арбанашком планином, Проломском планином и на крају Драварском планином, преко које се овај простор, код превоја Мердара, повезује са Косовом, а на исток се наслања на планине Мајдан и Радан, односно на простор Пусте Реке.

На овом простору живи мало староседелачког, аутохтоног становништва. У већини су досељеници са Косова и из Метохије, из Новопазарачког санџака, Херцеговине, Црне Горе, а има их и из предела Власине, Пчиње и Криве Реке. Овде су насељени пре стотинак година, (што је, уосталом, случај и са целом Топлицом), када су ови крајеви припојени Србији на основу одлука Берлинског конгреса из 1878. године. Становници су махом сиромашни сељаци, сточари и дрвосече, много мање је сељака средњег имовног стања, а сасвим је мали број био богатијих земљорадника. Индустрија није била развијена, у неким ранијим општинским центрима налазио се

понеки моторни млин и сл. Део сиромашног становништва обезбеђивао је допунске приходе како би прехранио породице. Одлазили су на сезонске послове по градовима (зидари, циглари и сл.), а из неких домаћинстава поједини млађи мушкарци су служили повремено у жандармима, граничној трупи и другим сличним службама, за које су тражени отресити, храбри и одани млади људи, са недовољним школским образовањем. Истина, између два рата из овог становништва издигао се и мањи број школованих интелектуалаца (правника, професора, шумара, агронома, официра и др.).

У ранијим ратовима војници из Топлице испољавали су високе патриотске и борбене вредности (1912—1919. г.), тако да је у то време 2. пешадијски пук са војним обвезницима из Топлице био проглашен за »2. гвоздени пешадијски пук«, један од два елитна »гвоздена« пука колико их је укупно имала српска војска.

У току 1917. године становништво ових крајева узело је масовно учешће у топличком устанку. И увек када би се у Топлици дизале буне и устанци они би се врло брзо ширили и на простору десне обале ове реке. У тим условима брзо би се појављивали истакнути појединци, народни осветници, који би својим високим борбеним квалитетима постајали народне вође и прваци. Они најистакнутији и најчувенији брзо су прелазили из живота у песму, а гусле би допринеле да се из песме пређе у легенду, заједно са догађајима које је песма описивала, да заувек остану у свести тога народа, попут песама о бојничкој катастрофи, о погибији Ратка Павловића Ћићка, боју на Радану, или као у песми »Иде чета чела намрштена« итд.

У устаничкој 1941. години на овом простору је никло неколико партизанских јединица и велики број сеоских партизанских десетина. Познате су Пасјачка, Видовјевачка и Косаничка партизанска чета, затим, Пасјачки НОП одред. Једно време на овом терену је постојао и Пасјачки батаљон »Ратко Павловић Ћићко« 1. јужноморавског НОП одреда. Пре формирања 17. српске бригаде, са овог терена је ступио велики број бораца у јединице НОВЈ које су до тада биле створене, а највише у 1. јужноморавску и 4. српску бригаду која је касније преименована у 6. српску бригаду.

Преко овог простора успоставља се природна веза са Пустом Реком, Јабланицом и Косовом, па са делом Топлице који се налази на левој обали реке, ка Јастрепцу, као и са Јужном Моравом.

Од почетка 1943. године већи део овог простора, који је био у саставу простране партизанске слободне територије, био је у надлежности округа Лесковац, односно Окружног комитета КПЈ за Лесковац и лесковачког војног подручја, и осталих институција које су биле развијене на нивоу овог округа. Било је развијено и неколико команди места и среских команди места.

Према садашњем административном устројству овај простор припада општинама: Дољевац, Житорађа, Прокупље и Куршумлија.

Приликом формирања, непосредно после тога, а нарочито касније, у строј 17. српске бригаде су ступили борци и руководиоци и из суседних крајева и са ширег подручја. То је зависило од терена на којем је бригада дејствовала, од места која је ослобађала и од пристизања нових бораца из великих градова, али се до краја постојања бригаде по саставу бораца и старешина, по борбеном духу и традицији, осећало њено завичајно порекло.

.

О томе како се и колико успешно развијала оружана борба на овом простору, после савлађивања краткотрајне кризе у првој половини 1942. године, Светозар Вукмановић Темпо, делегат Врховног штаба НОВ и ПОЈ, каже: »На терен јужне Србије враћам се годину дана касније (фебруара 1944). Стање се, у међувремену, битно измијенило. Били су већ извршени или су се налазили у току извршавања задаци које сам поставио пред 1. и 2. јужноморавски одред, односно пред комунисте који су радили на том терену. Све је то постигнуто готово без помоћи ПК КПЈ и Главног штаба за Србију«.

Ову Темпову оцену доказују и следећи подаци;

У првој половини јануара 1943. Војин Бајовић Вук, секретар Пасјачког бироа КПЈ, формирао је међусеоску ћелију КПЈ за села Коњарник и Каре;² марта 1943. је формирано партијско повереништво КПЈ за Косаницу; априла 1943. Окружни комитет КПЈ за Лесковац и Топлицу формирао је среске комитете КПЈ у Топлици. Комитет »А« обухватао је територију на десној обали Топлице (Пасјача, Видојевица и Косаница), секретар је био инжењер Тадија Поповић Јова из

¹ Руковођење НОБ и револуцијом у Србији 1941—1945, Београд, 1988, стр. 134.

² Драгољуб З. Мирчетић: Хронологија нишког региона 1919—1945, Ниш 1984.

Београда, кога је нешто касније заменио Милија Радовановић, а чланови Радомир Мрдаковић, Ратко Вукашиновић, Вук Бајовић и Светислав Поповић Тиле; средином јула исте године формирана су два среска руководства СКОЈ-а у Топлици. У среско руководство СКОЈ-а за Топлицу »Б« (десна обала Топлице, од Дољевца до Куршумлије) изабрани су: Милорад Вуловић Деспот, ђак из села Пестиша, Мирко Перовић из Коњарника, Светислав Тиле Поповић, ђак из села Растовнице (секретар руководства). У августу су формиран рејонски и општински комитет КПЈ у Топлици. За села око Видојевице формирана су два општинска комитета КПЈ: први је обухватио територију од Туковца до Виче (секретар Љубинко Несторовић Озрен, а чланови Богољуб Аранђеловић, Милинко Максимовић и Вукоје Ранчић, сви из Прекадина) а други села Јабучево, Мрљак, Пестиш и Ргаје (секретар Будимир Нинковић, а чланови Милош Бјелица, Тихомир Петровић и Михајло Средојевић). Формиран је општински комитет КПЈ за општину Дубово (секретар Петроније Савовић, ђак из Кара, а чланови Радоје Драгутиновић, земљорадник из Коњарника, и Милош Машовић, земљорадник из Новог Момчилова, а нешто касније Лазар Томановић из Бериља), а такође и општински комитет КПЈ за Пасјачу који је обухватао села: Балчак, Бели Камен, Бериље, Бучинци, Водице, Добротић, Јовина Ливада, Пасјача и Растовница (секретар Никола Џуверовић Академац, студент из Прокупља, а чланови Аксентије Илић из Бериља и Михајло Караџић из Пасјаче, оба земљорадници, Радомир Вучковић Мидо и Лазо Томановић, оба из села Бериља).

У септембру 1943. реорганизован је срески комитет КПЈ за територију на десној обали Топлице. Секретар је био Радомир Мрдаковић Ргајац, трговачки помоћник из Ргаје, кога је на тој дужности заменио Ратко Вукашиновић Јања, студент из Гласовика, а касније Живорад Петровић Брица из Лесковца, а чланови Велимир Мрдаковић из Ргаја и Петроније Савовић из Кара.

У исто време формиран су и срески комитети СКОЈ-а у Топлици. У среском комитету СКОЈ-а за територију на десној обали Топлице (срез пасјачки) секретар је био Милорад Вуловић Деспот, ђак из Пестишта, кога је новембра месеца заменио Милутин Булајић Чоче, ђак из Јовине Ливаде, а чланови: Милорад Мијовић, ђак из Прокупља, Светислав Петровић, земљорадник из Мрљака, Мирко Перовић, ђак из

Коњарника Миодраг Поповић, учитељ из Растовице, Божо Томановић, ђак^{из} Бериља, и Јелка Лапчевић, из прокупачке организације С/КОЈ-а.

Такође су формиран^и деловали месни народноослободилачки одбори У топличким селима, на Пасјачи и око ње (Балчак, Горње Црнатово, Дебели Луг, Доња Коњуша, Драги Део, Житни П^ато^к, Злата, Растовница, Ргаја, Селиште).

У децембру 1943. обновљено је партијско повереништво КПЈ за Косаницу чији су чланови били: Вукоје Недељковић и Богољуб Ш^тр^овић^а а У Белом Камену одржана је оснивачка с^реског НОО за територију на десној обали Топлице (пасјачки срез). За председника изабран је Спира Илић из Гласовика, кога је нешто касније заменио Душан Мрдако^{вић} из Ргаје, за секретара Петроније Савовић, а за члана одб^ора Обрад Симоновић из Гласовика. Изабран је и извршни одб^ор среског НОО за срез пасјачки у саставу: Душан Мрдако^{вић} из Ргаја, Лазар Поповић из Растовице, др Милан Прелић, Милорад Живковић из Кара, Михајло Средојевић из Мрљ^а Стојан Стојиљковић из Шишмановца и Обрад Симоно^{вић} - О^сн^ов^{на} су и повереништва Среског НОО: за безбедност, сна^бдевање војске, снабдевање грађанства, мобилизацију, ф^инанси^{је}, со^{ци}Јално старање, обраду земље.

Средином марта 1944. формиран је окружни комитет КПЈ за Топлицу и Косаницу (секретар Радош Јовановић Сеља), а маја 1944 срески комитет СКОЈ-а за косанички срез, део који је припадао лес^{ковачком} ок^{ру}гу (секретар Јован Бојанић из Растовнице а лпанови: Милан Станишић из Широких Њива, Милорад Мрд^аковић из Ргаја, Вита Ракић из Прокупља и Милић из До^а Коњуше; јуна месеца секретар је постао Божидар Тома^овић из Бериља).

Истовремено је формиран и срески комитет КПЈ за срез косанички у саставу: сек^рета^р Стојан Миленковић из Белановца а чланови: Мика Биговић из Обилића, Дука Божовић из Превоја, Секула Блечић из Гајтана и Божо Томановић из Бериља.

Седмог маја 1944. у селу Бублици је одржано дводневно партијско саветовање на коме су присуствовали Петар Стамболић командант Главног штаба НОВ и ПО Србије и члан ПК КПЈ за Србију, чланови и представници окружних комитета КПЈ Лесковца, Зајечара, Топлице и Крушевца, као и чланови партијских руководства из војних јединица. Том приликом изврш^{на} Ј^е ана^д иза војно-политичке ситуације у

земљи и иностраиству и указано на потребу масовне мобилизације људи за јединице НОВЈ.³

Као једна од мера за ефикасније руковођење партијом, почетком марта 1944. године, ПК КПЈ за Србију је одлучио да се из састава ОК КПЈ Лесковац изузме Топлица и да се формира самостални окружни комитет КПЈ за Топлицу. У саставу ОК КПЈ Топлице није била цела територија топличког краја. Подручје на десној обали реке Топлице, са два среза — пасјачким и косаничким, остало је у саставу ОК Лесковац до јесени 1944. године, када дефинитивно улазе у састав ОК Топлице.

*

Новембра 1943. године на југу Србије започео је и процес стварања војнопозадинских органа. У селу Вујанову, код Лебана, 18. новембра формирана је Команда јабланичког војног подручја (командант Воја Ристић, заменик команданта Милоје Спасић и помоћник команданта Љубиша Вукановић Мргуд) а у току је било и формирање команди места. До децембра 1943. на територији ове команде подручја образовано је седам команди места. За упућивање бораца у 17. бригаду најзначајније од њих су биле команде места у селима: Бучинцима, Миљковици, Јабучеву, Дубову и Бублици, а касније и Команда места за срез пасјачки, смештена у селу Грајама.

Истовремено су формиране и команде места у Црној Трави и селу Првонеку (за врањску територију) са разгранатом мрежом партизанских стража. Јануара 1944. образована је Команда војног подручја за ову територију уз упоредно стварање више нових команди места и партизанских стража.

Одмах по формирању војнопозадинске команде су преузеле организацију исхране, прикупљање и складиштење животних намирница и неопходних материјално-техничких средстава, бригу о радионицама, извиђачкој и обавештајној служби, саобраћају и транспорту, успостављању реда и сигурности на ослобођеној територији. Поред тога организовале су разноврсне акције на непријатељске колоне и објекте који су служили непријатељу за маневар и експлоатацију природних богатстава, старале се о изградњи, снабдевању и заштити

³ *Зборник докумената и података о НОР-у 1941—1945*, Војноисторијски институт, Београд, том II, књ. II, док. бр. 101 (у даљем тексту: *Зборник НОР-а*).

болница и других санитетских установа као и о изградњи склоништа за рањенике. Посебно је била значајна активност војнопозадинских команди на мобилизацији људских и материјалних потенцијала за попуну и образовање нових борбених јединица, обуку у руковању пешадијским наоружањем и стицање других неопходних војних знања.

Потчињене командама места биле су многобројне партизанске страже. Највећи број ових стража, јачине одељења до вода, налазио се на десној обали Топлице, углавном у селима Ргаје, Буколорама, Арбанашка, Трнови Лаз, Товрљане, Шиroke Њиве, Горња и Доња Коњуша, Горња и Доња Топоница, Прекадин, Смрдан, Гојиновац, Шишмановац, Коњарник, Гласовик итд. Оне су биле стални извор бораца за нове бригаде.

Средином јануара 1944. у селу Великој Плани код Прокупља формирана је Команда топличког војног подручја са пет команди места. Убрзо је дошло и до формирања Команде пиротског војног подручја.

У целини узев, војнопозадинске команде и јединице — уз непосредну сарадњу партизанских јединица и органа народне власти — одиграле су значајну улогу и у обезбеђењу прихвата, евакуацији и расподели животних намирница и материјално-техничких средстава која су током 1944. године, првенствено као савезничка помоћ, стизала на аеродроме и на друга места за прихват овог материјала на подручју јужне Србије.⁴

Успостављањем војнопозадинских команди на ослобођеној територији у њихову надлежност прелази и организовање територијалне санитетске службе за потребе оружаних једини-

⁴ *Лесковачки зборник, XXV, стр. 164.*

»Један од задатака који је стајао пред војнопозадинским органима народноослободилачким одборима био је исхрана бораца оперативних јединица, избеглица, погорелаца и сиротиње. Овај задатак се могао ваљано извршити само уз координирано деловање свих структура НОП-а на терену и солидну организацију позадине. Поред добровољних прилога, куповине и реквизиције неопходних животних намирница и артикала широке потрошње, војнопозадински органи су успостављали радионице, пекаре и млинове те улагали знатне напоре у правцу организовања размене и набавке најважнијих намирница. Тако су на пр. одмах након успостављања прве команде подручја на територији јужне Србије у Вујанову и њених извршних органа (команди места), у другој половини новембра 1943. приступило проширењу и формирању низа нових радионица — пушкарске, обућарске, столарске и кројачке, затим, пекара, сушница за месо и друго. Осим тога, команде места и војних подручја предузимале су мере за ускладиштење и чување најважнијих артикала за војне јединице. У том правцу Команда Јабланичког војног подручја је 1944. године изградила посебан систем склоништа — магацина на територији војног подручја, посебно на Радану и у селима око ове планине«.

ца. Тако је, на пример, Команда јабланичког војног подручја у Вујанову крајем новембра 1943. преузела бригу о болници која је само месец дана раније била образована на том терену (у Доброј Води). Болница је смештена у засеоку Гусињу, на источним падинама Радана, а располагала је са 30 кревета и простором за смештај око 60 лакших рањеника. Од медицинског особља имала је три доктора, три медиканара (студента медицине), две инструментарке и 15 болничара и болничарки. Управник болнице био је др Воја Стојановић. Команда јабланичког војног подручја је одмах организовала изградњу земунца за рањенике у Магашу, Доброј Води и Вујанову, а исто тако настојала је да се на Радану (на месту званом Болнички поток) изграде баракe за болницу и склониште за тешке рањенике. Болница у Гусињу није мењала своју локацију до краја априла 1944, када је, због јаког бомбардовања од стране непријатељске авијације, била премештена у густу шуму на Радану, више Велике Лопарде. На овом подручју болница је продужила са радом до јуна 1944, када је пред налетом непријатељске офанзиве била принуђена да се повуче са оперативним јединицама.

Заједно са народноослободилачким одборима, масовним антифашистичким организацијама и становништвом, војнопозадински органи су испојили значајну активност у евакуацији рањеника и болесника до болница НОВЈ на савезничким територијама. Са подручја јужне Србије евакуисани су рањеници и мањи број болесника на лечење у Италију. Евакуација је вршена са аеродрома Косанчића, Бојника и Мирошеваца. Тако је, на пример, са аеродрома Косанчића, ноћу 10/11. јула 1944, истим авионом којим је дошао нови командант Главног штаба НОВ и ПО Србије, Коча Поповић, евакуисано за Италију око 70 рањеника. А према подацима Санитетског одељења Главног штаба НОВ и ПО Србије од почетка јула до краја септембра 1944. са аеродрома на слободној територији у јужној Србији отпремљено је на лечење у Италију 406 рањеника и болесника, и то: са аеродрома у Мирошевцима — 130, са аеродрома у Косанчићу — 200, а остали са аеродрома у Бојнику.

*

‘ . ^ . 1 . ‘

Под утицајем укупних повољних резултата на фронтима у свету и у Југославији, народноослободилачки покрет у Србији у овом периоду добија све шири размах. Редови

партизанских јединица се свакодневно попуњавају новим борцима, стварају се услови за формирање бригада, а затим и дивизија.

До формирања првих ударних, маневарских и већих јединица на југу Србије долази у 1943. години. У фебруару 1943. на војно-политичком саветовању руководилаца партизанских одреда и организације КПЈ, одржаном у селу Калуђерици испод планине Кукавице, коме је присуствовао и делегат Врховног штаба НОВ и ПОЈ Светозар Вукмановић Темпо, одлучено је да се формирају крупни партизански одреди: 1. и 2. јужноморавски НОП одред, са тенденцијом да прерасту у бригаде.

У духу директиве врховног команданта, маршала Тита, од 28. августа 1943, да на подручју Србије почне формирање бригада и дивизија, Главни штаб НОВ и ПО Србије крајем септембра 1943. издао је наредбу о формирању бригада. На основу тога ће се у јесен 1943. формирати прве бригаде на подручју јужне Србије: 11. октобра 1. јужноморавска бригада у селу Ображди (Јабланица) и 21. новембра 2. јужноморавска (4. српска) бригада у селу Буцима (Расина).

Формирање 1. и 2. јужноморавске бригаде и њихове успешне борбе крајем 1943. године, као и непрекидна борбена дејства 1. јужноморавског, Јастребачког и Расинског НОП одреда допринели су да се на простору од Јастрепца до Радана створи већа слободна територија, формирају команде подручја и места, стабилизују органи народне власти и бројно и организационо се учврсте партијска и скојевска организација. Све је то допринело да се створи повољно расположење у народу, повећа прилив нових бораца у партизанске одреде и створе услови за формирање нових бригада на овом простору. С тим у вези Главни штаб НОВ и ПО Србије издао је наредбу о формирању: 3. јужноморавске бригаде 14. јануара 1944. у селу Великој Плани у подножју Јастрепца, а два дана касније, 16. јануара, у селу Ображди, 4. јужноморавске бригаде. Док су у 3. јужноморавској бригади преовлађивали борци са леве обале Топлице, у 4. јужноморавској су били претежно са Пасјаче, Видојевце и Соколовице, Јабланице и из Пусте Реке. Као основа за формирање послужили су батаљони 1. јужноморавског НОП одреда.

Започети процес настављен је током 1944. године: 4. фебруара формирана је 5. јужноморавска бригада (касније 7. српска), у селу Јабукову код Власотинца, 8. марта — 6. јужноморавска (касније 8. српска), у селу Трговишту, код

Врања, затим 11. марта — 9. српска (називана и Озренска) бригада.

Од почетка маја и у првој половини јуна 1944. настављен је други циклус у формирању бригада на југу Србије. Тако је 9. маја формирана 7. јужноморавска (касније 10. српска) бригада, у селу Стрелцима, код Врања, 20. маја 11. српска бригада, 18. маја 12. српска, а од 2. до 17. јуна још 13, 14, 15, 16, 17, 18. и 19. српска бригада.

У овом једномесечном периоду, од 20. маја до 21. јуна 1944, формирано је и првих пет дивизија на југу Србије: 21. и 22. дивизија у мају и 23, 24. и 25. дивизија у току јуна.

.

Без обзира на велики замах оружане борбе у мају 1944. године, посебно у јужној Србији, и успехе савезника на европским ратиштима, непријатељ је у то време још увек био јак у Србији. У овом делу земље капитулација Италије није се одразила на даљи развој НОБ као у западним крајевима. Овде се и даље морала отимати од непријатеља свака пушка и сваки метак. Снабдевање од стране савезника авионима из база у Италији било је у почетној фази организовања, сведено искључиво на ноћне летове и често дотурање наоружања падобранима због угрожености аеродрома за слетање или немогућности да се они уреде у зонама борбених дејстава.

Немачки Вермахт и Команда Југоистока још увек су планирали одбрану Балкана пред очекиваним продором Црвене армије и могућим искрцавањем западних савезника на Балкану. Јака и неангажована Група армија »Е«, стационирана у Грчкој, била је релативно близу јужне Србије и Македоније, са многобројним јединицама за обезбеђење на издуженим вардарско-моравским комуникацијама.

Такође јаке бугарске снаге су обезбеђивале окупацију јужних делова Југославије и мање Грчке, са могућношћу даљег нарастања тих снага. Јер, цела бугарска оружана сила још увек је стајала на располагању Немачкој, у првом реду за борбу против јединица НОВЈ у Србији и Македонији, са тежиштем дејстава у јужној Србији. То је период и највећих напора Немачке да организује балистичке фашистичке јединице на Косову, које ће се у најтежим тренуцима за наше снаге ангажовати против њих у суседном јужноморавском региону. И на крају, иако је у то време дошло до тада највећих пораза четника на југу Србије, то је и време када ће четници

извршити највећу мобилизацију у Србији коју су уопште извршили у току рата, а затим своје најелитније и набројније јединице упутити против наших снага на југу Србије.

До маја 1944. Немци су успели да на Косову организују и наоружају, а затим и да увежбају бројне и разноврсне балистичке фашистичке јединице, којима су командовали немачки официри. У томе су имали пуну подршку националистичких и великоалбанских кругова тада окупљених око Друге призренске лиге. Било је формирано више пукова и батаљона и 21. СС дивизија »Скендербег«, са личним обећањем рајхсфилера СС Химлера да ће се у догледно време формирати и један албански корпус. Део ових јединица је контролисао демаркациону линију између Косова и Недићеве Србије све об близине Враћа и Гњилана (тронежа са Бугарском окупационом границом) па до планине Богићевце, односно Проклетија, што је ометало маневар јединица НОВЈ ка Косову и у близини ове границе.

Због неповољног развоја догађаја у Србији и на њеним западним границама (продор 2. пролетерске и 5. дивизије НОВЈ) у пролеће 1944, војноуправни командант Југоистока и командант Србије генерал Ханц Фелбер био је принуђен да 5. СС моторизовани полицијски пук и 696. моторизовани батаљон полске жандармерије пребаци у Санџак и да их ангажује против 2. ударног корпуса НОВЈ. За спречавање продора 2. и 5. дивизије употребио је 24. и 25. бугарску пешадијску дивизију, делове белогардејског Руског заштитног корпуса, делове Српског добровољачког корпуса и Српске државне страже и четнике Драже Михаиловића из западне Србије и Шумадије. Преостале немачке снаге средином маја биле су овако распоређене:

— 1. полицијски добровољачки пук са штабом и 1. батаљоном у Нишу, 2. батаљоном у Лесковцу и 3. батаљоном у Прокупљу;

— 2. полицијски добровољачки пук са штабом и 1. батаљоном у Београду, 2. батаљоном у Ваљеву и 3. батаљоном у Пожаревцу;

— 3. полицијски добровољачки пук са штабом и 1. батаљоном у Краљеву и 2. батаљоном у Крушевцу.

Први бугарски окупациони корпус:

— штаб у Нишкој Бањи;

— 22. пешадијска дивизија са штабом и 63. пуком у Нишу, 62. пуком у Књажевцу и 66. пуком у Белој Паланци;

— 24. пешадијска дивизија са штабом, дивизијском артиљеријом, приштапским деловима и 2. батаљоном 61. пука у Ужицу (сада Титово Ужице), 3. батаљоном у Пожеги и 1. батаљоном у Ивањици; 64. пук са штабом и 1. батаљоном у Кремнама, 2. батаљоном у Бајиној Башти и 3. батаљоном у Мокрој Гори;

— 25. пешадијска дивизија са штабом и приштапским јединицама у Пожаревцу, 69. пуком у Петровцу и 70. пуком у Аранђеловцу;

— 27. пешадијска дивизија са штабом, 1. четом 122. пука, 4. четом 123. пука, 27. дивизијском ловачком четом, дивизијским ескадроном, четом за везу, 2. батеријом 1. артиљеријског дивизиона, 27. интендантском четом, хирушком болницом, санитетом, ветерином и интендантуром у Прокупљу; штаб 122. пука и 2. батаљон у Крушевцу, 1. батаљон у Куршумлији, а 3. батаљон у селу Белољину; 123. пук са штабом и 3. батаљоном у Лесковцу, 1. батаљоном у Лебану и 2. батаљоном у Блацу; 67. пук са 1. батаљоном у Брестовцу, а са остала два батаљона дуж железничке пруге Ниш—Лесковац; противтенковски лаки вод у Дољевцу, 5. корпусна «охранитељна» чета у Житорађи, дивизијска болница у Лесковцу. За распоред 65. пука нема података.

Кад су, крајем априла 1944, јужноморавске бригаде НОВЈ овладале територијом између реке Јужне и Западне Мораве, Копаника и Горње Јабланице и потинуле бугарске делове у њихове сталне гарнизоне, штаб бугарске 27. пешадијске дивизије известио је 28. априла да је Јабланица постала »централно упориште у које бугарске трупе до пука закључно не могу да продру«, а да немачким снагама из Крушевачког гарнизона и деловима Српске државне страже није успело да разбију око 1.500 — 2.000 бораца НОВЈ на простору Јастрепца и да се, због неповољног развоја ситуације у Србији која се »може окарактерисати као хаотична«, »појачање са новим деловима намеће као неопходно«.⁵

Поред наведених снага, у Србији је било неколико бугарских етапних пукова за осигурање железница, затим делови 1. и 6. пешадијске дивизије, источно од линије Пирот — Зајечар. Бугарска 29. пешадијска дивизија 5. армије, чији је

⁵ Изјава Асена Николова, команданта бугарског 1. корпуса и генерала Симеона Симова, команданта бугарске 24. дивизије, Архива Војноисторијског института, (у даљем тексту: Архив VII), Београд, бр. рег. 6234. и 6235, и шифровани докуменат 27. дивизије, Архив VII, нерегистровано.

⁶ Извештај од 28. IV 1944. бр. 4, Архив VII кут. 2, док. рег. 2/5—6.

штаб био у Врању, тада је била ангажована против 6. јужно-моравске и 3. македонске бригаде НОВЈ у Македонији.

Почетком 1944. квинслишки Српски добровољачки корпус био је реорганизован: од пет батаљона на пет пукова — око 8.000 људи. Његов 1. пук, дислоциран у Ваљеву, и 3. пук у Шапцу, били су ангажовани против 2. пролетерске и 5. дивизије у западној Србији, 4. пук био је у Смедереву, 2. пук из Крагујевца и 5. пук из Крушевца били су пребачени у долину Јужне Мораве и Топлице ради учешћа у борбама против јединица главног штаба Србије у Топлици, Јабланици и Пустој Реци.

Недићева Српска државна стража, јачине 17.000 људи, била је формирана у окружне, среске, градске и граничне одреде и распоређена по целој Србији; само је у Нишу био батаљон (једини који је имала).

Белогардејски Руски заштитни корпус, до пет слабијих пукова, обезбеђивао је железничке комуникације и неколико рудника у Србији, изузев два батаљона која су била ангажована у борбама против 2. пролетерске и 5. дивизије и једног батаљона који је био у рејону Прокупља.

Користећи се споразумом са Немцима, снаге четника Драже Михаиловића су крајем 1943. и у првој половини 1944. знатно бројно ојачале. Оне су вршиле мобилизацију, нарочито у западној и источној Србији и Шумадији. Према онима који су им пружали отпор и нису хтели да ступе у њихове редове примећивали су чак и смртне казне. Маја 1944. у Србији су постојали:

— у западној Србији и Шумадији група корпуса Горске гарде (Опленачки и Космајски корпус — 2.000 људи), Шумадијска група корпуса (1. и 2. шумадијски и пожешки корпус — око 3.000 људи); Посавско-колубарска група корпуса (Ваљевски, Колубарски и Руднички корпус — око 2.000 људи и Церски корпус — 1.500), 1. и 2. равногорски и Златиборски корпус (са по 2.000 људи) и Јаворски корпус (1.000 људи), Београдска група корпуса (1, 2, 3, 4. и 5. београдски и Авалски корпус — око 4.000 људи) у Шумадији и Великоморавска група корпуса (Ресавски, Варварински и Иванковачки корпус — око 1.250 људи);

— у источној Србији: Млавско-смедеревска група корпуса (Млавски и Смедеревски корпус — 2.800 људи), Тимочки (1.800 људи), Крајински (2.465 људи) и Делиградски корпус (1.300 људи), Нишка група корпуса (Књажевачки, Нишавски и Чегарски корпус — око 3.000 људи) и Власински корпус (око 800 људи);

— у јужној Србији: на Јастрепцу дејствовао је Расински корпус, из састава Расинско-топличке групе корпуса, са Жупском, Копаоничком, 1. и 2. крушевачком и 1. и 2. трстеничком бригадом (укупно око 2.300 четника), док је Топлички корпус са 1. и 2. косаничком, 1, 2. и 3. топличком и 2. добричком бригадом (укупно око 2.000 четника) био оријентисан из долине Топлице према Косаници и Горњој Јабланици; Јастребачки корпус је тих дана формиран, у саставу Групе, од 1. добричке, Моравске и 1. и 2. расинске бригаде, а његово бројно стање није прелазило 1.000 четника. Северно од планине Кукавице према Јабланици била је груписана Јужноморавска група корпуса, која је носила и назив »Горски штаб 110«. У саставу ове групе били су: Јужноморавски корпус са Моравском, Пољаначком и Лесковачком бригадом, Јабланички корпус са 1, 2, 3. и 4. јабланичком, Гњиланском бригадом »Хоца Зејнел«, 1. косовски корпус са Грачаничком, Неродимском и Шарпланинском бригадом и Вардарски корпус са Прешевском, Кривопаланачком, Жеглиговском, Скопском и Ристовачком бригадом. Укупно бројно стање Јужноморавске групе корпуса априла 1944. било је 2.300 четника, без 1. косовског корпуса, који је бројао око 600 четника. Под његову команду потпадали су још: 2. косовски корпус, који је у свом саставу имао Митровачку, Колашинску, Пећку, Дукађинску, Ибарску и Дреничку бригаду, са укупно 1.000 четника, и Власински корпус, који је био у рејону Власотинца.⁷

⁷ Војин Поповић: *Борбе 21. дивизије у мају и јуну 1944*, ВИГ 5/56, стр. 61.